

Lidová a pozdní latina, případ habeo cantatum

LIDOVÁ A POZDNÍ LATINA

Lidová latina

Pojem *lidová latina* (*latín vulgar, latino volgare, latin vulgaire, Latin Vulgar, Vulgärlateins*)
Hovorový jazyk nevzdělaných?

Herman (1997, s. 14): „My označujeme termínem lidová latina soubor inovací a vývojových tendencí, které užívali (zvláště v mluvené řeči) latinsky mluvící příslušníci vrstev, které byly ovlivněny málo nebo vůbec školní výukou a literárními vzory.“

Jak lze lidovou latinu zkoumat? Problematika mluveného a písemného projevu.

Problematika dochovaných dokladů – nedostatek, nejsou přesným přepisem mluveného projevu.

Vztah lidové a klasické latiny – různé modely.

Zájem zejména o tendence, které pokračují do románských jazyků (známe výsledek, hledáme zárodky).

Chronologické vymezení latiny – od doby existence literární tradice.

Pozdní latina

Chronologické hledisko, cca od 200 n. l. až začátek vzniku románských jazyků.

Nejen produkce s rysy lidové latiny, ale obvykle také zaměření na progresivní vývojové tendence.

Charakteristiky lidové latiny

Jevy zahrnované do lidové latiny se vyskytují ve všech jazykových plánech.

Fonetika/fonologie

- změny v zavřenosti a otevřenosti vokálů se stává důležitější než délka (záměny *e-i, o-u* apod.), např. *tris* (tj. *tres*), *minsis* (tj. *mensis*), *sene* (tj. *sine*), *claressimus* (tj. *clarissimus*), *honure* (tj. *honore*), *territurium* (tj. *territorium*), *numero* (tj. *numero*), *tomolo* (tj. *tumulo*);
- monoftongizace *ae* > otevřené *e*, *oe* > zavřené *e*, *au* > *o* / disimilace na *a*, např. *filie* (tj. *filiae*);
- odstranění hiátu, vznik tzv. jodu, např. *vinia* místo *vinea*
- změny vzniklé působením tzv. jodu (palatalizace) – výslovnosti [c] (*Cicero, amicitia, ...*), [dž] (ít. *maggiore, giorno, ...*), [ň] (šp. *viña, ...*), [lj] (ít. *figlio, moglie, ...*), [ž] (*mujer, ...*), [dz/z], [š], [č] (*cinque, mucho, hecho, ...*)
- vypadávaní koncových konsonantů, zjednodušování konsonantických skupin (*sanctum* > *santo*)
- sonorizace p, t, k na b, d, g (*cantatum* > *cantado*)
- synkopa (mizení samohlásek, hlavně -i-, -u-, v pretonické nebo posttonické pozici), např. *periculum* > *periclum*, *calidum* > *caldum*

Morfologie

- záměny pádů a nakonec vymizení pádových koncovek a nahrazení předložkami
- zánik neutra
- mizení určitých forem (konj. pf., inf. pf., konj. impf., supinum, gerundivum,...) a vznik nových (románské perfektum a futurum, kondicionál,...), změna funkce některých forem (abl. ger. > ptc. prez., konj. plpf. > konj. impf.)
- změny v systému pasiva
- vývoj členu, nová zájmena
- opisné stupňování
- adverbium zakončené na *-mente* (*lentamente*)
- změny ve funkci časů a aspektu (viz minule)

Syntax

- náhrada Acl větami s *quod, quia*
- změna ve funkci některých spojek (*dum* místo *cum*), vznik nových spojek (*mox ut* „jakmile“, ...)
- změny v používání způsobů – indikativ v nepřímých otázkách, ve větách účinkových apod.

Lexikum

- prosazování některých slov, např. *caballus* místo *equus*, *portare* místo *ferre*, *manducare/comedere* místo *edere*, *platea* místo *forum*, *casa* místo *domus*, *plorare* místo *flere*, deminutiva *ovicula* „ovce“, *cultellus* „nůž“, ...
- rozšíření/zúžení významu, např. *adripere /se applicare* „přijít“, *focus* „oheň“, *causa* „věc“, *pullus* „kuře“, ...
- přejímání slov spojených s křesťanstvím, např. *ecclesia*, *episcopus*, *diabolus*, *evangelium*, *angelus*, ...
- přejímání obecných slov, např. *platea*, *thius*, *cata*

Tyto jevy jsou tendencemi, které jsou doloženy v latinských textech a které plynou z výsledků do románských jazyků. V textech je mnohem méně dokladů, než bychom čekali. Zcela běžně jsou v textech formy a konstrukce známé z klasické latiny.

KAROLÍNSKÁ RENESANCE, STŘEDOVĚKÁ LATINA A ROMÁNSKÉ JAZYKY

Alcuinova reforma a karolínská renesance

V 2. pol. 8. stol. zhruba v období vlády Karla Velikého: tzv. **karolínská renesance**, snahy o zlepšení vzdělanosti.

Situace v tehdejší jazyce: zápis starý, ale nová výslovnost, podobnost s angličtinou.

Alcuin: reforma výslovnosti a pravopisu, princip 1 hláska – 1 písmeno, zavádění na bohoslužbách včetně kázání > nesrozumitelnost pro rodilé mluvčí.

Koncil v Tours v roce 813 nařídil pronášet **kázání v rustica Romana lingua**, čímž se mínila nereformovaná výslovnost umožňující porozumění pro všechny věřící.

Stále jeden jazyk, nová je uměle vytvořená výslovnost psaných textů.

Vznik nových pravopisných systémů a na to navazující rozštěpení dosud jednotného jazyka.

Mezník pro dataci středověké latiny.

Vliv politických elit na vznik románských jazyků

Pozvolný nebo skokový vývoj jazyka?

Vliv jednotlivců, politiky a raně středověkého nacionalismu.

GRAMATIKALIZACE

Gramatikalizace je proces, v jehož průběhu **lexikální jednotky ztrácejí svoji autonomii a stávají prostředkem k vyjádření gramatických kategorií, případně už do určité míry gramatikalizovaná jednotka dosahuje vyššího stupně gramatikalizace**. Hopper a Traugott (1994, p. 7):

plnovýznamová jednotka > slovo vyjadřující gramatické kategorie > klitikum > flektivní afix

Příklady: anglické *will* např. původně znamenalo „chtít“, španělská či italská koncovka adverbii - *mente* je původně plnovýznamovým ablativem latinského *mens* „mysl“, koncovka -*é* ve šp. *futuru cantaré* „budu zpívat“ vznikla z lat. *cantare habeo* „mám zpívat“ (*cantare habeo > cantaré*).

Nejvyšší stupně gramatikalizace: samostatné slovo se stane morfémem, případně úplně zanikne.

Gramatikalizační škála, různá míra gramatikalizace, přechodná stádia.

Procesy spojené s gramatikalizací

Charakteristika gramatikalizace (Heine, 1993, s. 54–58):

- **desémantizace** (*desemanticization, semantic bleaching*, sémantické vyprazdňování): slovo ztrácí alespoň částečně svůj původní význam a zároveň získává význam gramatický (anglické *will* např. během gramatikalizace ztrácelo význam „chtít“ a získávalo význam „budoucnost“);
- **ztráta charakteristik kategorie**, ke které slovo původně patřilo (*decategorialization*): slovo ztrácí některé charakteristiky původní kategorie a získává charakteristiky jiné kategorie (sloveso např. ztrácí imperativ nebo další časy a způsoby a zároveň se zvyšuje počet sloves, se kterými se může kombinovat);
- **redukce fonetického rozsahu** (*erosion*): lexikální jednotka se zkracuje. Nedochozí k tomu však vždy ve stejné míře;
- tendence lexikální jednotky stávat se **klitikem** (*clitization*), tedy ztrácet samostatný přízvuk.

Některé další jevy typické pro gramatikalizaci:

- jednotka se může **kombinovat s větším počtem jednotek** než dříve (např. ve vývoji románského perfekta typu *habeo cantatum* se objevují i participia perfekta nepřechodných sloves);
- vzrůstá **závislost na významu okolních prvků** (původně hlavní sloveso se stává pomocným a vyjadřuje pouze gramatické kategorie, význam konstrukce určuje sloveso v neurčitě tvaru, viz české *budu dělat* apod.);
- **fixace slovosledu** (nelze libovolně zaměňovat pořadí jednotlivých prvků, např. pomocného slovesa a slovesa v neurčitě tvaru, srov. **I done have*);
- dochází k **omezení možnosti vkládat lexikální materiál** mezi složky gramatikalizované či gramatikalizující se konstrukce nebo to nelze vůbec (např. v češtině nelze říct **byli včera v kině jsme*);
- během procesu gramatikalizace mohou **přetrvávat určité rysy původního významu**;
- mohou **vedle sebe existovat různá stádia gramatikalizace** (např. *going to*);
- různé způsoby vyjádření téhož významu vedle sebe (různá modální slovesa v konstrukci, ze které se vyvine futurum, např. *habere, velle, posse, debere*).

VÝVOJ PERIFRÁZE – PERFEKTUM

Románské jazyky: čas složený z přítomných tvarů slovesa „mít“ nebo „být“ a participia perfekta, např. šp. *he cantado, he llegado*, it. *ho fatto, sono arrivato*.

Srov. anglický přítomný čas *I have done*.

Gramatikalizace konstrukce – schematický přehled

Základ: latinské konstrukce se slovesem *habere* a předmětem, který je dále rozvíjí predikativním participiem perfekta pasiva, např. *libros emptos habeo* nebo *domum constructam habeo*.

Doklady konstrukce už od Plauta.

Gramatikalizace konstrukce jako slovesného času lze znázornit následujícím schématem:

***habeo* + (předmět + participium) > *habeo* + participium + (předmět)**

habeo domum constructam > *habeo constructum domum*

Důležité změny ve vývoji konstrukce habere s participiem:

1. **Výběr předmětu** přešel z *habere* na sloveso v participiu perfekta pasiva: ***habere* + (předmět + participium) → (*habere* + participium) + předmět**
2. ***habere* a sloveso v participiu** mají **stejný podmět a stejného činitele** („já mám, já jsem postavil“)

3. Sloveso *habere* se začalo vyskytovat pouze v **jednom čase**, v případě perfekta se jedná o **indikativ prézentu**.
4. Došlo k **porušení shody mezi participiem** perfekta pasiva a **předmětem**, konstrukce mohla fungovat i s **přechodnými slovesy bez explicitně vyjádřeného předmětu**.
5. **Zvýšil se počet sloves**, jejichž participia se mohou v konstrukci vyskytovat.
6. Dochází k **fixování pořadí** slovesa a participia, mizí možnost vkládat mezi *habeo* a participium další prvky.
7. U slovesa *habere* došlo k **redukci fonetického rozsahu** (sloveso „se zkrátilo“), viz šp. *he*, it. *ho*.

Doklady vývoje v textech

Jako první příklad vyvinutého perfekta se uvádí *episcopum invitatum habes* z díla Řehoře z Tours (*Vitae patr.* 3, 1):

- (1.) *Igitur cum festivitas supradictae basilicae advenisset, praepositum vocat, ut vasa vino plena ad reficiendum populum, qui solemnitati aderat, in atrio ex more conponeret. Causatur monachus, dicens: „Ecce episcopum cum duce et civibus invitatum habes, et vix nobis supersunt quattuor vini amphorae, unde omnia ista complebis?“*

Zamboni (2000, s. 127) uvádí příklad z Oribasia (*syn.* 7, 48) *haec omnia probatum habemus*.

Od archaické latiny jsou doloženy konstrukce *habere* s předmětem a participiem perfekta, které mohou mít řadu významů. V některých případech *habeo* vyjadřuje posesivitu nebo ji může vyjadřovat:

- (2.) *Cibum tibi et familiae curet uti coctum habeat.* (Cato agr. 143, 2)
- (3.) *Idem facit Caesar equitatumque omnem, (...) quem ex omni provincia et Haeduis atque eorum sociis coactum habebat, praemittit,...* (Caes. Gall. 1, 15, 1)
- (4.) *... in ea provincia pecunias magnas conlocatas habent.* (Cic. Manil. 18)

Jacob (1995, s. 372): *habere* může fungovat jako kauzativní a durativní spona (*copule causative et durative*) a může znamenat „udržovat něco v nějakém stavu“.

- (5.) *Simul multiplex aerumna („trápení“) m<e> exercitam habet.* (Plaut. Epid. 529)
- (6.) *Boves maxima diligentia curatos habeto.* (Cato. agr. 5, 6)
- (7.) *Villam emi, habe me excusatum.* (Aug. serm. 112)

Případy, kde je participium nutné pro zachování významu:

- (8.) *Centum luminibus cinctum caput Argus habebat:* (Ov. met. 1, 625)
- (9.) *...hominem servom suos / domitos habere oportet oculos et manus / orationemque.* (Plaut. Mil. 563–565)
- (10.) *Nam et capillos nostros ipse utique creavit, et numeratos habet.* (Aug. serm. 62)

Role konstrukce s participii sloves typu *audio*, *cognosco*, tedy *habeo auditum*, *habeo cognitum*, doklady u klasických autorů:

- (11.) *Ne Romanis quidem exemplis abstinui, quae aut visa aut audita habebam,...* (Liv. 40, 8, 15)
- (12.) *Atqui non solum hoc dicit se cognitum habere...* (Catull. 67, 31)

- (13.) *Nam Scaevolae dicendi **elegantiam** satis ex iis orationibus, quas reliquit, **habemus cognitam**.* (Cic. Brut. 163)
- (14.) *Quod nisi **cognitum comprehensumque animis haberemus**, non tam stabilis opinio permaneret nec confirmaretur diuturnitate temporis nec una cum saeculis aetatibusque hominum inveterare potuisset.* (Cic. nat. deor. 2, 5)
- (15.) *Ego tantum me scire putabo quantum ex tuis litteris **habebo cognitum**.* (Cic. fam. 15, 20, 3)
- (16.) *...Clodi animum **perspectum habeo, cognitum, iudicatum**.* (Cic. ad Brut. 1, 1, 1)
- (17.) *Quodsi eum interfecerit, multis sese nobilibus principibusque p. r. gratum esse facturum – id se ab ipsis per eorum nuntios **compertum habere** –, quorum omnium gratiam atque amicitiam eius morte redimere posset.* (Caes. Gall. 1, 44, 12)
- (18.) *Satis **compertum habemus** duorum aut summum trium in ea re, non civitatis culpam esse,....* (Liv. 34, 32, 6)
- (19.) *Etsi multis iam rebus **perfidiam** Haeduorum **perspectam habebat** atque eorum discessu maturari defectionem civitatis existimabat, tamen eos retinendos non censuit, ne aut inferre iniuriam videretur aut dare timoris aliquam suspicionem.* (Caes. Gall. 7, 54, 2)

Zásadní role ve vývoji perifráze: rezultativní význam.

Konstrukce s participii sloves typu *mittere* a *relinquere*.

- (20.) *Immo **res omnis relictas habeo prae quod tu velis**.* (Plaut. Stich. 362)
- (21.) *Novo consilio nunc mihi | opus est: nova res haec subito mi obiectast. / Hoc praevortar principio: illa **omnia missa habeo** quae ante agere cocepi.* (Plaut. Pseud. 601–602)

Slovesa spojená s komunikací

- (22.) ***Promissum enim habemus** de maioribus causis nihil sine eius consilio agere". Accepto itaque responso, redierunt.* (Greg. Tur. Franc. 9, 16)
- (23.) *Nec **scriptum habeo** nec possum edere.* (Cic. Verr. II 4, 36)

Situace v pozdních textech: variabilita, není zjevná vysoká gramatikalizace.

- (24.) *Chramnus quoque, dum per fugam evadere conaretur, **navesque in mare paratas habens**...* (Lib. hist. Franc. 28)
- (25.) *Ex quibus cum iam amplius quam ducentas cerae **libras adgregatas haberet**, rumor hostilitatis abortus est.* (Greg. Tur. Mart. 15)
- (26.) *Et **paratam sedem habens** ascendit in caelum, sedens ad dexteram patris.* (Arnob. Iun. in psalm. 92, 4)
- (27.) *Proconsul dixit: „**Bestias habeo paratas**, quibus subrigeris, nisi cito paenitueris.“ (Euseb. Caes., transl. Rufin. hist. 4, 15, 23)*
- (28.) *Nam ut breviter disseram, et **auditum habemus** et ex parte assidue cernimus,...* (Passio Desiderii, ep. Viennensis 3, 13)
- (29.) *Iamne Christum **cognitum habes**?* (Hil. trin. 9, 11)
- (30.) ***Habemus etiam et cibum paratum**..* (Ps. Hil. in psalm. 64, 14)

Netypický případ

- (31.) *Cum a Deo timentibus in poculo fuisset baccos oblatus, hac vas ille ferme quatuor urnas vix potuisset accipere, et exinde longo tempore universis venientibus fuisset convivus praeparatus,*

atque dierum spatia longa viderentur habere transgressa, nec se existimarent unius exinde refecturi refectorem iam posse post tantam unitatem excipere, unus ex vernaculis, ymbre lacrimarum ora perfusus, ad refecturium properat, suam valde dolentem iniuriam, ipsi pontifici dicens, summam se cognosceret de vino sustinere deceptam. (Pass. Desiderii, episc. Viennensis, 3, 5)

Datace a příčiny vývoje

Asymetrie v systému – jedno z uváděných vysvětlení vzniku perfekta. Studium moderních i starších jazyků však ukazuje, že **disproporci v systému nelze pokládat za primární spouštěcí faktor pro vytvoření nové formy**.

Typická je koexistence různých forem, nikoliv vytváření nové formy až po zániku staré.

Haverling (2010, s. 356nn. a 423): *habere* s participiem mohlo v některých případech vyjadřovat aktivní rezultativitu a doplňovat tak tvary pro rezultativitu v pasivu (*relictum habeo x relictus sum*).

Pragmatické hledisko – rétorická strategie, významná role mluvčích.

Vliv řečtiny?

Brzká gramatikalizace x dokončení vývoje – až v románských jazycích.

Ostatní „složené“ časy

Analogické vytvoření slovesných časů (a způsobů) vyjadřujících předčasnost, mění se pouze tvar slovesa *habere*, např.:

Španělština: *he cantado* (předpřít. čas), *había cantado* (plpf.), *haya cantado* (konj. předpřít. času), *hubiera cantado* (konj. plpf.), *habría cantado* (složený kondicionál), *haber cantado* (minulý infinitiv), *habiendo cantado* (minulé gerundio)

Angličtina: *I have done* (předpřít. čas), *I had done* (plpf.), *I will have done* (předbudoucí čas – fut. II), *I would have done* („složený kondicionál“), *to have done* (minulý infinitiv), *having done* (minulé gerundium)

Opakování gramatikalizace

Opakovaná gramatikalizace konstrukcí stejného typu (např. šp. *tener* + participium, které odpovídá *habeo* + ptc.), stejných časů (latinské a románské futurum).

PŘÍKLADY KONSTRUKCÍ SLOVESA HABERE S PTC. PF.

1. **Gregorius Tur., Liber de virtutibus S. Martini, SS rer. Merov. 1, 2, Lib. IV, c. 8, (p. 651), p. 201, lin. 31**
*Construxerat enim in eius honore basilicam, quam his pignoribus consecravit, meruitque ibi suscipere miracula, **qua** saepius urbs propria **habet experta**.*
2. **Gregorius Turonensis, Liber in gloria martyrum, SS rer. Merov. 1, 2, c. 71, (p. 536), p. 86, lin. 3**
*Cumque puer eius, **quem tunc creditum habebat**, suspensis ad collum ducentis aureis, navem cum eodem ascendisset, subito a nullo tactus, de navi deruit, obpraessusque aquis, numquam potuit inveniri.*
3. **Fredegarius scholasticus, Chronicarum libri IV, SS rer. Merov. 2, lib. IV, 78, p. 161, lin. 3**
*Clemenciam Dagoberti vitam **habent indultam**.*
4. **Fredegarius scholasticus, Chronicarum libri IV, SS rer. Merov. 2, lib. IV, 87, p. 164, lin. 27**
*Primo in loco Faram, filio Chrodoaldo, nomini, qui cum Radulfo **unitum habebat consilium**, exercitus Sigyberti trucedans rupit ipsoque interfecit.*
5. **Liber Historiae Francorum. Recensio A, SS rer. Merov. 2, c. 41, p. 312, lin. 26**
*Qui respondit cum cacinno, dicens: „Mentitos vos! delerare formidatis, cum Chlothario vobiscum habere dicitis, cum nos **eum mortuum auditum esse habemus**.”*
6. **Vita Austrigisili ep. Biturigi, SS rer. Merov. 4, c. 12, p. 198, lin. 16**
*Unus de pistoribus suis nomine Leudomarus morbo atrocissimo vexabatur, et illa **habebat repositum panem**, quem memoratus Austrigisilus benedixerat et ei eulogias transmiserat.*
7. **Gregorius Turonensis, Libri Historiarum X, SS rer. Merov. 1, 1, lib. I, c. 47, p. 31, lin. 15**
*Tamen, si feceris, ut immaculati permaneamus in saeculo, ego tibi partem tribuam dotis, **quam promissam habeo** ab sponso domino meo Iesu Christo, cui me et famulam devovi esse et sponsam.*
8. **Gregorius Turonensis, Libri Historiarum X, SS rer. Merov. 1, 1, lib. V, c. 25, p. 231, lin. 11**
*Gunthchramnus vero misit unum de amicis suis ad eum, dicens: „Vade et dic ei: Scis enim, quod **foedus inter nos initum habemus**; rogo, ut te de meis removeas insidiis.*
9. **Gregorius Turonensis, Libri Historiarum X, SS rer. Merov. 1, 1, lib. VIII, c. 41, p. 407, lin. 19**
*Qui cum eum in supplicio posuisset, omnem rem evidenter aperuit dixitque: "A regina enim Fredegunde centum solidus accepi, ut hoc facerem, a Melantio vero episcopo quinquaginta et ab archidiacono civitates alios quinquaginta; insuper et **promissum habui**, ut ingenuus fierem, sicut et uxor mea".*
10. **Itinerarium Antonini Placentini, A, 161**
*Ibi etiam sedit in sinagoga tomus, in quo **abcd habuit dominus inpositum**.*
11. **Gregorius Turonensis, Liber in gloria confessorum, SS rer. Merov. 1, 2, c. 39, (p. 772), p. 322, lin. 17**
*Haec perferente, dum cum magno gemitu in stratu decumberet, vidi iterum personam in visione interrogantem mihi, si **librum Tobiae cognitum nunc haberem**.*

BIBLIOGRAFIE

- ADAMS, J. N. *Bilingualism and the Latin Language*. 1st publ. Cambridge: Cambridge University Press, 2003. ISBN 0-521-81771-4.
- CLACKSON, James a Geoffrey HORROCKS. *The Blackwell History of Latin Language*. Malden: Blackwell Publishing, 2007. ISBN 978-1-4051-6209-8.
- CUZZOLIN, Pierluigi a Gerd HAVERLING. Syntax, sociolinguistics, and literary genres. In BALDI, Philip a Pierluigi CUZZOLIN, eds. *New Perspectives on Historical Latin Syntax. Volume 1: Syntax of the Sentence*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter, 2009, s. 19–64. ISBN 978-3-11-019082-3.
- DETGES, Ulrich. Time and truth: the grammaticalization of resultatives and perfects within a theory of subjectification. *Studies in Language*, 2000, no. 24, vol. 2, s. 344–377. ISSN 0378-4177.
- DÍAZ Y DÍAZ, Manuel C. *Antología del latín vulgar*. 2a edición aumentada y rev. Madrid: Gredos, 1989. ISBN 84-249-1301-9.
- DRINKA, Bridget. The development of the HAVE perfect. Mutual influences of Greek and Latin. In: ARANOVICH, Raúl, ed. *Split Auxiliary Systems: A Cross-Linguistic Perspective*. Amsterdam: John Benjamins, 2007, s. 101-121. ISBN: 9789027229816.
- FISCHER, Olga. *Morphosyntactic Change. Functional and Formal Perspectives*. 1st edition. New York: Oxford University Press, 2007. ISBN 978-019-926705-7.
- FLEISCHMAN, Suzanne. Philology, Linguistics and the Discourse of the Medieval Text. *Speculum* 1990, vol. 65, no. 1, s. 19–37. ISSN 0038-7134.
- FLEISCHMAN, Suzanne. *The Future in Thought and Language. Diachronic evidence from Romance*. Cambridge: Cambridge University Press, 1982. ISBN 0-521-24389-0.
- HARRIS, Martin a Nigel VINCENT. *The Romance Languages*. 1st published as paperback. New York: Oxford University Press, 1990. ISBN 0-19-520829-3.
- HAVERLING, Gerd V. M. Actionality, tense, and viewpoint. In: BALDI, Philip a Pierluigi CUZZOLIN, eds. *New perspectives on historical Latin syntax. Vol. 2: Adverbial phrases, adverbs, mood, tense*. Berlin: De Gruyter Mouton, c2010, s. 277–523. ISBN 9783110205633.
- HEINE, Bernd. *Auxiliaries. Cognitive Forces and Grammaticalization*. New York: Oxford University Press, 1993.
- HERMAN, József. *El latín vulgar*. Traducción, introducción, índice y bibliografía de M.^a del Carmen Arias Abellán. 1.^a edición. Barcelona: Ariel, 1997.
- HEJTMANOVÁ, Marcela. *Putování Egeriino: text, překlad a komentář: Itinerarium Egeriae: text, překlad a komentář*. 1. vyd. České Budějovice: Jihočeská univerzita, 1999. ISBN 80-7040-338-1.
- HOFMANN, J. B. *La lingua d'uso latina*. RICOTTILLI, L., a cura di. 3. edizione. Bologna: Pàtron, 2003. ISBN 8855526987.
- HOPPER, Paul J. a Elizabeth Closs TRAUOGOTT. *Grammaticalization*. Reprinted. Cambridge: Cambridge University Press, 1994. ISBN 0-521-36655-0.
- JACOB, Daniel, 1995. A propos de la périphrase „habeo“ + participe parfait passif. In CALLEBAT, Louis, ed. *Latin vulgaire – latin tardif IV: actes du 4e Colloque international sur le latin vulgaire et tardif, Caen, 2-5 septembre 1994*. Hildesheim: Olms-Weidmann. s. 367–381. ISBN 3487100452.
- KLAUSENBURGER, Jurgen. *Grammaticalization: studies in Latin and Romance morphosyntax*. Amsterdam: John Benjamins, 2000. ISBN 90 272 3700 X.
- LÖFSTEDT, Einar. *Il latino tardo*. Trad. Giorgetti, Carmen Cima. Brescia: Paideia, 1980.
- MORANI, Moreno. *Introduzione alla linguistica latina*. Muenchen: Lincom Europa, 2000. ISBN 3895869481.

- NUTI, Andrea. A few remarks on the *habeo* + object + passive perfect participle construction in archaic Latin, with special reference to lexical semantics and the reanalysis process. In CALBOLI, Gualtiero. *Papers on grammar IX 1, Latina lingua! Proceedings of the twelfth international colloquium on Latin linguistics (Bologna, 9-14 June 2003)*. Roma: Herder Editrice, 2005, xvii, 506 s. ISBN 8889670002.
- PINKSTER, Harm. The Strategy and Chronology of the Development of Future and Perfect Tense Auxiliaries in Latin. In: HARRIS, Martin and Paolo RAMAT, eds. *Historical Development of Auxiliaries*. Berlin: Mouton de Gruyter, 1987, s. 193–223. ISBN 3110109905.
- TAGLIAVINI, Carlo. *Le origini delle lingue neolatine: introduzione alla filologia romanza*. 6 ed. interamente rielaborat. Bologna: Patron, 1982. ISBN 88-555-0465-7.
- VÄÄNÄNEN, Veikko. *Introduzione al latino volgare*. 3 ed. italiana. Bologna : Patron, 1982. 419 s. ISBN 88-555-0902-0.
- VARVARO, Alberto. Documentazione ed uso della documentazione. In: HERMAN, József, ed. *La transizione dal latino alle lingue romanze. Atti della Tavola Rotonda di Linguistica Storica, Università Ca' Foscari di Venezia, 14–15 giugno 1996*. Tübingen: Max Niemeyer, 1998, s. 67–76.
- VINCENT, Nigel. Latin. In: HARRIS, Martin and Nigel VINCENT, eds. *The Romance languages*. New York: Oxford University Press, 1990, s. 26–78. ISBN 0195208293.
- WRIGHT, Roger. The Cultivation of Latin Grammar in the Early Middle Ages. The study of Latin as a foreign language in the Early Middle Ages. In: AUROUX, Sylvain et al., eds. *History of the Language Sciences, vol. 1: An International Handbook on the Evolution of the Study of Language from the Beginnings to the present*. Berlin: Mouton de Gruyter, 2000, s. 501–509. ISBN 978-3-11-011103-3.
- WRIGHT, Roger. *A Sociophilological Study of Late Latin*. Turnhout: Brepols, 2002. ISBN 2-503-5133.
- WRIGHT, Roger. *Late Latin and early Romance in Spain and Carolingian France*. Liverpool: Francis Cairns, 1982. ISBN 0-905205-12-.
- ZAMBONI, Alberto. *Alle origini dell'italiano: dinamiche e tipologie della transizione dal latino*. 1. ed. Roma: Carocci editore, 2000. ISBN 88-430-1653-9.